

STANISŁAW KOZIARA

Osobliwości składniowe w utworach dramatycznych Jana Aleksandra Fredry

W rodzinie Fredrów twórczość pisarska nie była wyłącznym udziałem Aleksandra hr. Fredry - ojca polskiej komedii. Z większym lub mniejszym powodzeniem pisali również jego bracia: Jan Maksymilian i Henryk, dzieci: Zofia z Fredrów, późniejsza Szeptycka i Jan Aleksander oraz wnuki: Andrzej i Maria z Fredrów, późniejsza Szembekowa. Efekty ich pisarskich dokonań są wcale niemałe. Obejmują próby komediowe, poetyckie, pamiętnikarskie oraz korespondencję i wspomnienia o charakterze familijnym. Z nich we wszystkich najbogatszy dorobek pozostawił Jan Aleksander - jedyny żyjący syn autora "Zemety". Na całość jego pisarskich osiągnięć składa się piętnaście komedii, w większości jednoaktówek pisanych prozą oraz zapiski epistolarno-pamiętnikarskie. W ocenie krytyków i historyków literatury większość z tych utworów stanowi dość wątpliwe osiągnięcie artystyczne¹. Ich warstwa językowa realizuje jednak szereg osobliwych zjawisk, z których najbardziej typowe, w odniesieniu do poziomu składniowego, są przedmiotem prezentacji w niniejszym szkicu.

Przed tego typu opisem staje jednak konieczność wyboru kierunku poszukiwań, których celem może być zarówno charakterystyka języka osobniczego pisarza, ustalenie określonych tendencji i upodobań w użyciu pewnych konstrukcji składniowych, jak również opis wybranych zjawisk na tle epoki i

norm w danym okresie obowiązujących. W odniesieniu do utworów literackich, opis taki winien także uwzględniać stylistyczne aspekty doboru określonych struktur syntaktycznych². Uczynienie przedmiotem prezentacji i opisu języka pisarza drugiej połowy XIX wieku, o stosunkowo słabym "wyrobieniu literackim", każe raczej poszukiwać nie tyle osobniczych cech samego twórcy, co pewnych językowych osobliwości polszczyzny tego okresu, realizującej określony wzorzec funkcjonalny i środowiskowy. Swoisty klimat epoki i miejsca, określona tematyka i dobór postaci, staną się ostatecznie jednym z podstawowych czynników kształtujących warstwę językową omawianych utworów. O tej stronie dzieł Jana Al. Fredry Wyka pisze:

"Postaci do swoich utworów brał zazwyczaj z najlepiej mu znanego środowiska ziemiańskiego, jednak zamiast rzetelnej obserwacji przemian tej sfery, wciśkał je w ograne komediowe schematy roztrzepanych złotych młodzieńców i zdobywców serc, zazdrosnych mężów, poczciwych hreczkosiejów, kobiciańtek wciśniętych w goresty towarzyskiego konwenansu"³.

Oto przegląd najbardziej charakterystycznych konstrukcji składniowych komedii Jana Al. Fredry:

WYPOWIEDZENIE NACECHOWANE EMOCJONALNIE

Ujętykowieniu postawy emocjonalnej służyć mogą zarówno środki fonetyczne /intonacja, akcent/, flekcyjne /formy trybu/, leksykalne /partykuły/, jak też syntaktyczne /szyk wyrazów/. W języku omawianych utworów wypowiedzenie nacechowane emocjonalnie stanowi jedną z najczęstszych konstrukcji składniowych i dotyczy w równej mierze wypowiedzeń pytających, żądających i oznajmujących. Środkiem do wyrażenia dodatkowej ekspresji bywa najczęściej emfaticzny człon -że lub -ż dodany do pierwszego wyrazu, rozpoczynającego całe wypowiedzenie, jak również użycie określonego typu partykuł.

A. Wypowiedzenia pytające

Zechceszże mnie pani rzucić na pastwę rozpaczy? Obce 86. W czymże więc wkraczam w twoje prawa? UczB 236. Mamże się cieszyć? WBr 153. Czyliż to tak dawno? WBr 130. Alboż to ja pana zdradziłam, czy komu co wydałam? Pos 13. Czyliż go przedtem obraził? UczB 246.

B. Wypowiedzenia żądające

Wiedźże pan raz na zaweze Pnp 254. Niech pan wszakże nic złego o nas nie myśli, to tylko żart. WBr 141. A niechże pana ... Bóg ma w swojej opiece! Pnp 235. Helenko, usłużże przyjacielowi lat dziecińczych. Obce 46 /.../ dawajże przynajmniej co się stało. Obce 18. Obudźże się pan. WBr 121.

C. Wypowiedzenia oznajmujące

Wszakże tu okno otwarte. WBr 133. Ależ my sobie zawsze jakieś cel znajdziemy. Pén 15. Wszakżem się na samotność nigdy nie skarżyła. DPP 52. Ależ bo ty mnie wzięłeś na egzamin diabli. DPP 44. Wszakże ich przecie obu przyjaźń łączy stara. DPP 137.

ORZECZENIE ZE ZREDUKOWANYM BĄDŹ OPUSZCZONYM ŁĄCZNIKIEM

Zjawisko eliptycznego bądź zredukowanego użycia pewnego członu wypowiedzenia stanowi jedną z typowych cech składni języka mówionego, w którego obrębie silniej niż w języku pisanim zaznacza się prawo językowej ekonomii. W badanym materiale zjawisko to widoczne jest zarówno w oznajmieniotwórczym charakterze ogromnej ilości wypowiedzeń, jak również w konstrukcji orzeczenia złożonego, gdzie opuszczeniu bądź redukcji podlega człon werbalny. Informacja zawarta w opuszczonym lub zredukowanym składniku wypowiedzenia rekompensuje się wówczas na tle kontekstu lub konsytuacji⁴. Szczególne nasilenie tych konstrukcji zaznacza się, rzecz jasna, w częściach dialogowych i polilogowych, prowadzonych najczęściej w szybkim tempie i z dużym zaangażowaniem emocjonalnym. Oto niektóre przykłady z bogatego materiału:

A. Orzeczenie zredukowane

Jakież pan niedomyślny. WBr 138. Dobry wieczór ci Genciu, jakież piękna. WBr 119. Ach, jakież pan niecierpliwiecko naiwny! Pnp 254. O! już się znowu błady jak posąg. UczB 271. Ciekawam toalety. DPP 125. Dajmy temu pokój, już się nie młodzi. Kal 251. Żeś bez czci, ni wiary/.../, choć jam ostro kuty. DPP 48. Jeszcześ pan spuchnięty. DPP 114. /.../ samam sobie winna. UczB 269. Tyś widzę łakomy. DPP 127.

B. Orzeczenie z elipsą członu werbalnego

Czy panu życie już tak niemiłe? Con 341. Że nie córką leśniczego, to widoczne, że ją Sumbaliński ukrywa, także jak dzień jasne. Pos. 9. Pokazuje się, że mój system nieporównany. Pos. 11. Ależ on szczerze zakochany. Men 187. Lecz ostrożnie, posiadają, że on niebezpieczny! Men 184. Wszystkie do siebie podobne! Pos. 24. Pan więc także wojskowy? DPP 118. Każda chwila przy tobie wiesz jak mi przyjemną. DPP 18. Bankiery dziś panami świata. UczB 218. Do końca balu jeszcze daleko. WBr 138.

WYKRZYKNIENIA

Osobną grupę wypowiedzi w analizowanych tekstach stanowią s frazeologizowane grupy syntaktyczne, które za Z. Klemensiewiczem nazywam wykrzyknieniami⁵. W odniesieniu do wybranych przykładów należy raczej mówić o wykrzyknieniach hiperbolicznych. Większość z nich reprezentuje pewien stały szablon syntaktyczny, bliski formułom zaklęć, wszystkie zaś posiadają wyraźnie afektywny charakter. Oto najbardziej typowe:

Milion kroć sto tysięcy diabłów! Pnp 233. Mnie na jałmużnę! Milion krrrrroć sto tysięcy piorunów, granatów, torpedów! Milion, bimilion, trymilion krrrrroć set siarczystych diabłów. Milion krrrrroć...! UczB 238. A do kroć milionów fur beczek! UczB 238. Milion kroć sto... o przepraszam! WBr 194. Niech mnie diabli wnet porwą, jeśli go rozumiem. DPP 111. A, kroć sto tysięcy fur beczek, batalionów diabłów! - Uf! już nie mogę! Trzy 298. Niechże cię tu jasny piorun trzaśnie, ani rusz! UczB 264. O ziemi! pochłoń mnie w wnętrzościach swoich! WBr 188. Pał go diabli, jakbym wymienił! Wbr 77. A któż u stu diabłów ma się do twojej żony umizgać, jeżeli nie przyjaciel. WBr 38. Milion kroć sto tysięcy. Przecie mi

ćwieka w głowę zabił WBr 44. A cóż u diabła, czy to zara-
żliwe! WBr 96.

WYPOWIEDZENIE UŁAMKOWE

Przejawem swego rodzaju manieri stylistyczno-składniowej w utworach Jana Al. Fredry są konstrukcje wypowiedzi ułamkowych⁶. Uzasadnienie ich użycia tłumaczy się z reguły na tle konsytuacji towarzyszącej danemu aktowi mowy, nagłej zmiany ogólnego planu wypowiedzi, czy też ingerencji drugiej osoby. Bardzo często jednak pisarz używa ich jako świadomego zabiegu stylistycznego, jednego ze sposobów charakterystyki postaci. Oto Hrabia z komedii "Ubogi czy bogaty", odznaczający się wyjątkową nieudolnością językową, tak formułuje swoją wypowiedź:

Otóż uważałem, ... właściwie niby moja żona uważała... czyli raczej uważaliśmy oboje, ... tak oboje, że... stanowisko, ... to jest położenie, ... choć to wszystko jedno ... więc, że niby stanowisko, które w naszym domu zajęte jest ...
UczB 235.

Gdzie indziej, okoliczności zewnętrzne /senność i dokuczliwe muchy/ sprawiają, iż główny bohater komedii "Drzemka Pana Prospera" tak ostatecznie pożegna swój dzień:

Ach tam muchy diabelnie nie dadzą spokoju /opędzając się/
Tak jest tak, nie ... zawodnie, tam ... na świecie... zym gnoju O... /ziewa/ oczywiście mi posiać pszenicę wy...padnie. E...ekonom jest szlaf...myca, a klucz...nica kradnie /zasy-
pia/ DPP 72.

Z kolei w piętrzącej się od intryg i przemyślnych podstępów komedii "Wielkie Bractwo" jedna z postaci /Genowefa/, w taki oto sposób usiłuje wybrankowi wyjawić swą wolę:

Nie o to rzecz chodzi... Widząc, że mamy do czynienia z człowiekiem honoru... licząc na pańską dyskrecję... chciałyśmy... życzyłybyśmy sobie... w istocie sama nie wiem jak mam do tego przystąpić... WBr 80.

Nasilenie tego typu wypowiedzeń nie jest we wszystkich analizowanych tekstach równomierne. Przytoczone powyżej przykłady, wybrane jako najbardziej reprezentatywne, potwierdzają wcześniejszą uwagę, iż wypowiedzeniem ułamkowym pisarz posługiwał się jako świadomym zabiegiem stylizacyjnym.

ZWIĄZKI SYNTAKTYCZNE W ZDANIU

W materiale objętym analizą dają się stwierdzić pewne odstępstwa od normy polszczyzny ogólnej tego okresu w zakresie konstrukcji związku pobocznego. Osobliwością w tym względzie w omawianych tekstach jest tendencja do używania form kazualnych zamiast analitycznych /przyimkowych/, które w drugiej połowie XIX wieku stopniowo wypierają starsze formy syntetyczne⁷. Zmiana reakcji czasownikowej na przestrzeni różnych epok wiąże się nieodłącznie z procesem leksykalizacji oraz zmian semantycznych wielu czasowników. Jak wynika z wynotowanych przykładów odmiennosc konstrukcji związku pobocznego w materiale omawianych utworów dotyczy głównie związku czasownika z dopełnieniem i okolicznikiem, rzadziej z przydawką. Obecność tego typu konstrukcji w języku utworów Fredry-ojca oraz innych pisarzy kresowych skłania do przypuszczenia, że działały w tym względzie obce /ruskie/ wpływy językowe⁸. Oto wybrane przykłady z komedii Jana Al. Fredry:

A. Dopełnienie kazualne zamiast przyimkowego

Podeszew nie zostanie ani znaku. WBr 178. Czemu gwaru i zabaw tak mnie widzisz chciwym. DPP 56. Zdolny jestem poświęcenia. DPP 82. Z tobą nie można mówić kwadransu rozsądnie. Obce 160. /.../, a kiedy i tobie szczęście się uśmiechnie. Obce 192. Wszakże dom moich rodziców nigdy panu nie był zamkniętym. UczB 268. Szczęściem domyśliłem się sprawki. Obce 214. Kto powiedział, że jestem przypadkami doświadczony? WBr 100.

B. Okolicznik kazualny zamiast przyimkowego

/.../ sędzę, że jeśli ci podam środek wyratowania rodziców
/.../ Obce 126. /.../, dlatego podaję panu środek ocalenia
życia. Obce 211. /.../, ale nie byliście panowie obecni
scenie. Obce 192. Żebyś pan wiedział, jak my się tu wszyscy
pana przyjazdem cieszyli. Pén. 13. /.../, niezmiernie pań-
skiem szczęściem się cieszę. Obce 160.

WSKAŹNIKI ZESPOLENIA WYPOWIEDZENIA ZŁOŻONEGO

W zakresie składni zdania złożonego, którego analiza wkra-
cza w obszar stylistyki, daje się zauważyć w badanych tek-
stach kilka zjawisk. Naturalnym przejawem jest tutaj zdecy-
dowana przewaga konstrukcji paratactycznych nad hipotakty-
cznymi, jako typowa cecha składni kolokwialnej w ogóle. Bar-
dzo częstym zaś sposobem połączenia zdań składowych, stano-
wiących całe wypowiedzenie złożone, jest połączenie bezspój-
nikowe /asyndeton/. Funkcję rozstrzygnięcia o wzajemnym sto-
sunku nawiązania w obrębie zdań składowych przejmują wówczas
wymawianiowe wskaźniki zespolenia, takie jak pauza syntakty-
czna lub przycisk intonacyjny⁹. Z bogatych obserwacji poczyni-
onych przez Z. Klemensiewicza wynika, że asyndetyczne spo-
soby zespolenia właściwe są bardziej mowie potocznej niż ję-
zykowi pisanemu. Efektem zaś ich zastosowania może być za-
równo barwność i żywość przedstawienia, jak również nieja-
sność i jednostajność wysłowienia¹⁰. Oto przykłady tego typu
połączeń w omawianych utworach:

Nakazywał, żeby kateplazm był ciepły - położyłem mu ciepły.
Con 267. Czasem coś się wydaje - później się okaże. DPP 106.
Mówże tu do zakochanego, - on nic a nic nie rozumie. Men
140. Nuż jechać znów na spacer - konie nam ustały. DPP 72.
Gdzie jest obraza, krew płynąć musi. Pén 19. Ty kochasz się
w pannie Jadwidze bez nadziei, ja nie mam gronia przy duszy.
Men 139. No, trochę szczeroci, - gniewać się nie będę.
Obce 168. Powiedz mi drogi Ferdynandzie, mój list cię ucie-
szył? Obce 160. Reno mnie ubóstwiały, wieczór zaledwie znają.
WBr 132. No siedźże pan spokojnie, prawdziwie ukłuję. DPP
45. Ja nie - może ty? Con 331.

Osobliwości składniowe omawianych utworów nie wyczerpują się na wyżej wymienionych. W poczet raczej indywidualnych skłonności pisarza zaliczyć należy fakt zdecydowanej przewagi formy narzędnikowej nad mianownikową orzecznika przymiotnego w konstrukcji orzeczenia złożonego. W przykładowo wybranej komedii "Ubogi czy bogaty" procentowy udział orzecznika w mianowniku wynosi 37,5%, zaś orzecznika w narzędniku aż 62,5%. Wyniki badań historycznych, w tym w szczególności, wykazują, iż repartycja form przypadkowych orzecznika przymiotnego w drugiej połowie XIX wieku wykazuje już daleko idące tendencje unifikacyjne¹¹. Wysoce prawdopodobne wydaje się stwierdzenie J.Zaleskiego, że w użyciu form narzędnikowych w miejsce mianownikowych orzecznika przymiotnego przejawia się dążność niektórych pisarzy kresowych do hiperpoprawnego użycia narzędnika w stosunku do języków ruskich¹². Do grupy indywidualizmów J.A.Fredry zaliczyć wypada również fakt bardzo częstego umieszczania orzeczenia jako ostatniego składnika w wypowiedzeniu, co w efekcie stanowi jeden z wielu sposobów osiągnięcia dodatkowej ekspresji, tak charakterystycznej dla języka utworów tego pisarza.

PODSUMOWANIE

Przedstawiony powyżej materiał oraz próba poczynienia odnośnych uwag wydają się upoważniać do stwierdzenia, iż język utworów dramatycznych Jana Aleksandra Fredry, w odniesieniu do jego poziomu syntaktycznego, wykazuje silne związki z językową odmianą mówioną, o wyraźnie kolokwialnym nacechowaniu. Związki te najbardziej widoczne są w konstrukcjach modalno-emocjonalnych /partykuły modalne/, ekspresywno-afektywnym charakterze wielu wypowiedzeń /wykrzyknienia/, zdecydowanej przewadze wypowiedzeń eliptycznych i parataktycznych. Fakt, że jest to język utworów scenicznych, przeznaczonych do "mówienia" /dialog, polilog/, staje się czynnikiem w dużej mierze przesądającym o rodzaju operacji wypowiedziotwórczej, na której kształt wpływ wywierają również poza-

lingwistyczne czynniki towarzyszące danemu aktowi mowy /kontekst i konsytuacja/. Typowość tych i tym podobnych konstrukcji składniowych potwierdzają dotychczasowe prace nad składnią języka mówionego¹³.

Wskazując na związki języka pisarskiego Fredry-ojca ze środowiskową odmianą polszczyzny XIX wieku, K.Wyka pisał: "Słownictwo i składnia języka potocznego galicyjskie i czysto lwowskie zwroty, archaizmy o głęboko prowincjonalnej proveniencji"¹⁴. Stwierdzenie wybitnego historyka i krytyka literatury w pełni potwierdzają szczegółowe badania językoznawcze przeprowadzone przez J.Zaleskiego. Składniowe konstrukcje języka utworów dramatycznych Fredry-syna są również tego przykładem.

Należy sądzić, iż bardziej wnikliwa prezentacja połączona z językową analizą wielu zapomnianych tekstów i mniej znanych pisarzy mogłaby dostarczyć wielu interesujących danych historycznych z zakresu składni i stylu polskiego języka mówionego.

PRZYPISY

¹ Por. Polski słownik biograficzny, t.VII, Kraków 1948-58, s. 119-126, oraz P.Chmielowski, Nasza literatura dramatyczna, t. II, s. 381-396

² Podstawowe prace teoretyczne i wstępne badania materiałowe nad stylistycznymi aspektami składni zawdzięczamy Z.Klemensiewiczowi. Patrz: Bibliografia prac Zenona Klemensiewicza, opr. K.Pisarkowa, A.Kałkowska, w: Zenon Klemensiewicz, Składnia, stylistyka, pedagogika językowa, pod red. A.Kałkowskiej, Warszawa 1982

³ Polski słownik biograficzny. Biogram opracowany przez K.Wykę, t. VII, Kraków 1948-58, s. 120

⁴ Na temat wpływu kontekstu i konsytuacji na kształt operacji wypowiedzeniowtwórczej patrz: Z.Klemensiewicz, Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej, Kraków 1937, s. 38-41.

⁵ Por. Z.Klemensiewicz, Zarys składni polskiej, Warszawa 1969, s. 16-17

⁶ Terminu "wypowiedzenie ułamkowe" użył Z.Klemensiewicz w: Składnia opisowa..., s. 41

⁷ Por. K.Pisarkowa, Historia składni języka polskiego. Prace IJP, z. 52, Wrocław 1984, s. 66-121

⁸ Por. J.Zaleski, Język Aleksandra Fredry, cz. II, Fleksja, składnia, słowotwórstwo, słownictwo, Prace KJ PAN nr 41, Wrocław 1975, s. 92-104

⁹ O wymawianiowych wskaźnikach zespolenia patrz: Z. Klemensiewicz, Składnia opisowa..., s. 213-215

¹⁰ Por. Z.Klemensiewicz, Problematyka składniowej interpretacji stylu, w: tegoż, Składnia, stylistyka, pedagogika językowa, s. 460-463

¹¹ Por. Z.Klemensiewicz, Orzecznik przy formach osobowych słowa "być", "Prace Filologiczne" XI, 1927, s. 123-181

¹² Por. J.Zaleski, Język ..., cz. II, s. 86

¹³ Por. Studia nad składnią polszczyzny mówionej /księga referatów/, Wrocław 1978, N.Iwanowa-Perczyńska, Przyczynek do składni gramatycznej i stylistycznej mówionego języka polskiego /na materiale gwar i języka potocznego/, Biul. PTJ 1958, z. 17, s.115-126, teźże, Uwagi o kolokwializmach składniowych w języku Jana Chryzostoma Paske, w: Studia z polskiej składni historycznej, cz. II, Prace IJP, z. 31, Wrocław 1978, s. 59-64, K.Pisarkowa, Składnia rozmowy telefonicznej, Prace IJP, z. 5, Wrocław 1975, i in.

¹⁴ K.Wyka, Wstęp, w: Pisma wszystkie /A.Fredry/, Warszawa 1955, t. I, s. 34

OBJAŚNIENIE SKRÓTÓW TYTUŁÓW UTWORÓW

UczB - Ubogi czy bogaty

Pnp - Poznaj nim pokochasz

Trzy - Trzy domina

Men - Mentor

Con - Consilium facultatis
DPP - Drzemka Pana Prospera
Pos - Posażna jedynaczka
Kal - Kalosze
WBr - Wielkie Bractwo
Pén - Przed niadaniem
Obce - Obce żywiły